

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Role of Endowment in Creating and Rehabilitating Water Supply Systems in the Ilkhanid Period

Sedigheh Parvizinia¹

¹. Graduated from Shiraze University, Phd History of Islamic Iran. E-mail: sedighehparvizinia@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>18 August 2021</i> Revised: <i>28 Feb 2022</i> Accepted: <i>21 August 2022</i> Published online: <i>7 September 2022</i></p> <p>Keywords: <i>Ilkhanid,</i> <i>Endowment,</i> <i>Water supply systems,</i> <i>Aqueduct.</i></p>	<p>Ilkhanid (656-736 AH) government, upon establishment, started measures to organize the endowment (Waqf) and prevent harm on the endowment property. Water, as one of the most vital human needs, is the essential element for prosperity. With all damage done by Mongols' invasion to Iran's infrastructure during the Ilkhanid period, it was necessary to create and rehabilitate water supply systems. For this reason, the capacity of the endowment institution was used in this field. This research has investigated the endowments of Ghazan Ilkhani, Khajeh Rashid al-Din Fazlullah, Seyyed Rukn-al-din and Seyyed Shams-al-din Yazdi from local officials, Tarkan Khatun, ruler of Kerman, Amin-al-Din Balyani and Ala al-Doleh Semnani from famous mystics and other benefactors in the field of water supply in the Ilkhanid period. According to the findings of this research in the Ilkhanid period, in addition to the rulers and ministers, many members of the society, such as local rulers, officials, mystics and benefactors have consciously used the capacity of the endowment institution to creation and rehabilitation of water supply systems. In fact, the creation and rehabilitation of water supply systems in the Ilkhanid period was the result of the efforts of all influential people in the society, and the endowments of ministers such as Khajeh Rashid al-Din Fazlullah Hamedani, despite the wide range of endowment cases, were located in limited areas of the territory of the Ilkhanid government. Also, according to the findings of the research, aqueduct endowment flourished in the central regions of Iran such as Yazd, Kerman and Esfahan during the Ilkhanid period.</p>

Cite this article: Parvizinia, Sedigheh. (2022) **The Role of Endowment in Creating and Rehabilitating Water Supply Systems in the Ilkhanid Period**, Iranian Civilization Research, 4(1) 118-137.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.19661.1094>

1. Introduction

Endowment has a valuable place in Islam, although the history dates back to pre-Islam in Iran, and it is important due to social, cultural and economic functions, especially in the periods of poor public welfare. The invasion of the Mongols had huge damage for Iran's economy. So, the capacity of the endowment institution was necessary for the comfort and well-being of the public during the Ilkhanid period. As water is one of the most obvious prerequisites for development and prosperity, endowment institution helped to create and restore water supply systems. Knowing the functions of endowment in construction and development, some sultans, ministers, local rulers, mystics and good people, took actions regarding endowment of water supply during this period. The current research seeks to answer the role of endowment in the creation and restoring water supply systems during the Ilkhanid period, and how has public access to water been provided? The meaning of water supply systems in this research is water supply sources such as springs, aqueducts, reservoirs, streams and dams, which provide access to water for drinking and agriculture.

2. Research methodology

This research was done using library sources, based on descriptive-analytical method, which identifies original source information and related researches in the first step, then organize the collected information and evaluate and analyze them.

3. Discussion

With the establishment of the Ilkhanid government, measures were taken to organize endowments (Bayani, 2014: 220, 205, 169). On the other hand, to compensate for the damage caused during the Mongol invasion, the Ilkhani rulers performed construction activities and developed agriculture (Jovieyni, 2006: 105/3; Rashid al-Din Fazlullah Hamedani, 1983: 1108, 1107/2). Urbanization and agricultural development required the creation of water supply systems or the restoration of the past water supply systems and caused the attention of the Ilkhani government to the issue of water supply.

Among the ministers and officials of the Ilkhani period, Khajeh Rashid al-Din Fazlullah Hamedani took the most measures in creating and restoring water supply systems (Rashid al-Din Fazlullah Hamedani, 1979: 225-222, 159-163). Ilkhani rulers built numerous endowment buildings (Rashid al-Din Fazlullah Hamedani, 1983:2/984,985; Amoli, 2002:2/257,258), many of them endowed with water sources; and special attention was paid to the provision of water for endowments, especially mosques, mills and baths, so the Ilkhans helped in creation and restoring the water supply system through building endowments. Also, archeological investigations show the development of water supply systems in the Ilkhanid period (Akbari et al., 2015: 60; Tagavi and Nikgoftar, 2013: 14).

The endowments of Ilkhani period helped to create and restore water supply systems. Khajeh Rashid al-Din Fazlullah paid special attention to water supply in the construction of Rabe-Rashidi. The sixteenth chapter of Rabe Rashidi's endowment is about the water supply laws of Tabriz city and Rabe-Rashidi city. Many aqueducts were endowed to Rabe-Rashidi, and many villages and farms were endowed with water supply sources. Khajeh Rashid al-Din himself dug some of endowed canals (Rashid al-Din Fazlullah Hamedani, 1977: 155, 204-215, 255-281), which led to the development of water supply systems.

Seyyed Rukn-al-Din Yazdi and his son Seyyed Shams-al-Din were among the great endowers of the Ilkhanid period. Seyyed Rukn-al-Din built an aqueduct named Waqf-Abad in Yazd, dedicating it to the public. Seyyed Shams al-Din also built and dedicated aqueducts (Hosseini Yazdi, 1986: 7-12, 57, 35, 117). Among the assets endowed by Seyyed Rukn-al-Din and Seyyed Shams-al-Din on their constructions, one of the most important ones is the shares of numerous aqueducts, and important issue due to the fact that most of the dedicated aqueducts were located in the city of Yazd, as the water supply system of Yazd was based on the aqueduct and the endowment of the aqueduct was a fundamental measure for the sustainable supply of water.

Among the local rulers of the Ilkhanid period, Tarkan Khatun, the ruler of Kerman, was one of the famous endowers, with many endowments in the field of water supply (Monshi Kermani, 1983: 39). Some famous mystics of Ilkhani period paid attention to the issue of water supply; Seyyed Amin-al-Din Muhammad Balyani built and dedicated an aqueduct named Qarcheh and Bemashq spring in Kazeron (Balyani, General Directorate of Endowments of Kazeron: Archive 307). Ala al-Doleh Semnani recommended the construction of aqueduct, and dug and endowed an aqueduct in Sufi Abad Semnan (Ala al-Doleh Semnani,

1987: 200; Ala al-Doleh Semnani, 1985: 405). Also, Lavalun aqueduct in Barzok Kashan and shares of several other aqueducts and two water mills in Biyabank were dedicated by lesser-known officials in the Ilkhanid period (Sheykh al-Hokamaii and Heidari, 2018: 576-579; Mashhadi Noushabadi , 2020: 48-55), which shows that the endowment in the field of water supply was made by all influential groups in the society.

4. Results

During the Ilkhanid period, the endowment of in the water supply area was made by some rulers and ministers of the Ilkhanid, officials, local rulers, mystics and some good people. Among the rulers of the Ghazan ilkhanid and among the ministers of the Ilkhanid, Khajeh Rashid al-Din Fazlullah Hamedani has done the most actions in the field of endowment in water supply systems. Aqueduct was the most common type of endowment in the field of water supply during the Ilkhanid period. Among the properties endowed by the great endowers of the Ilkhanid period, there were shares of many aqueducts. Considering that the income from the aqueducts was paid for restoring the aqueduct, these endowments ensured a stable supply of the required water.

During the Ilkhanid period, one of the important groups utilizing endowments for creating and restoring water supply systems were the mystics, the actions of them in the field an example for their followers. Two lesser known documents; the inscription of Barzok Kashan aqueduct and the endowment letter of 687 AH (1288 AD) for Khor and Biyabank indicate the use of the capacity of the endowment institution in the field of water supply by various and perhaps unknown people of the society. Therefore, the endowment in the field of water supply was a common effort by individuals and different groups of the society during the Ilkhanid period.

دانشگاه شهید بهشتی

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۰۸۶۷-۲۸۲۱

نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی

صدیقه پرویزی نیا^۱

^۱ - دانش آموخته دکترا تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه شیراز (نویسنده مسئول). رایانامه: sedigheparvizi@gmail.com

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>با تأسیس حکومت ایلخانی (۶۵۶-۷۳۶ق)، اقداماتی در جهت سازماندهی نهاد وقف و جلوگیری از تعرض به اموال وقفی صورت پذیرفت. آب یکی از حیاتی‌ترین نیازهای بشری است که بدون تأمین آن، آبادانی امکان‌پذیر نیست. در دوره ایلخانی ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی با توجه به آسیب‌های که هجوم مغولان به زیربناهای اقتصاد ایران وارد نمود، ضروری بود. بدین سبب از ظرفیت نهاد وقف در این حوزه استفاده شد. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی می‌پردازد. این پژوهش موقوفات غازان ایلخانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله، سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین یزدی از مقامات محلی، ترکان خاتون حاکم کرمان، امین‌الدین بلیانی و علاءالدوله سمنانی از عارفان مشهور و سایر افراد خیر را در زمینه آبرسانی در دوره ایلخانی بررسی کرده است. بر طبق یافته‌های این پژوهش در دوره ایلخانی، علاوه بر حاکمان و وزیران، بسیاری از افراد جامعه مثل حاکمان محلی، صاحب‌منصبان، عرفا و افراد خیر آگاهانه از ظرفیت نهاد وقف برای ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی استفاده کرده‌اند. در واقع ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی در نتیجه تلاش همگانی افراد ذی‌نفع جامعه صورت گرفته است و موقوفات وزیرانی مثل خواجه رشیدالدین فضل‌الله علی‌رغم گستردگی موارد وقفی، در مناطق محدودی از قلمرو حکومت ایلخانی قرار داشته است. همچنین بر اساس یافته‌های پژوهش وقف قنات در مناطق مرکزی ایران مثل یزد، کرمان و اصفهان در دوره ایلخانی رونق داشته است.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۳/۰۵/۱۴۰۰</p> <p>تاریخ بازنگری: ۲۸/۱۱/۱۴۰۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۹/۰۴/۱۴۰۱</p> <p>تاریخ انتشار: ۲۵/۰۶/۱۴۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها: دوره ایلخانی، وقف، سیستم‌های آبرسانی، قنات.</p>

استناد: پرویزی نیا، صدیقه (۱۴۰۱). نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی، ۴ (۱)، ۱۳۷-۱۱۸.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. © نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.19661.1094>

۱. مقدمه

از جمله معانی وقف در لغت ایستادن و حبس کردن مال و یا ملکی بر حسب نیت واقف، در راه خدا است (معین، ۱۳۸۱: ۲/۲۰۶۳). وقف در اسلام جایگاه ارزشمندی دارد، البته پیشینه نهاد وقف در ایران به پیش از اسلام می‌رسد. از دلایل اهمیت وقف، کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بسیار آن به ویژه در دوره‌هایی است که رفاه و امنیت عمومی در جوامع دچار اختلال می‌گردد. با توجه به این که هجوم مغولان به ایران، آسیب‌های بسیاری به اقتصاد وارد نمود، بهره‌مندی از ظرفیت نهاد وقف در جهت آسایش و رفاه عموم در دوره ایلخانی ضرورت داشت. یکی از بارزترین پیش‌شرط‌های آبادانی و رفاه، دسترسی به آب می‌باشد. بدین سبب در دوره ایلخانی از ظرفیت نهاد وقف در جهت ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی بهره گرفته شد.

۱-۱ - بیان مسئله

هجوم مغولان به ایران و کشتار و تخریبی که در پی آن صورت گرفت، موجب خسارت‌های شدید به سیستم‌های آبرسانی شد. در سال ۵۶۵۶ ه.ق دولت ایلخانی تأسیس شد و برخی اقدامات در جهت بازسازی و آبادانی شهرها صورت گرفت. از آن جا که شهرسازی، اقدامات عمرانی و توسعه کشاورزی نیازمند آب بود، ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی مورد توجه قرار گرفت. از سوی دیگر با تأسیس حکومت ایلخانی، به همت دیوان‌سالاران ایرانی مثل خواجه نصیرالدین طوسی اقداماتی برای احیاء نهاد وقف و جلوگیری از تعرض به اموال وقفی صورت پذیرفت و تلاش شد تا از ظرفیت نهاد وقف در راستای اهداف اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی استفاده شود. در دوره ایلخانی برخی از سلاطین، وزرا، حاکمان محلی، عرفا و افراد خیر با آگاهی از نقش و کارکردهای وقف در بازسازی و آبادانی مملکت، به ویژه در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی، اقداماتی را در زمینه وقف در امور آبرسانی انجام دادند.

وقف‌های که در دوره ایلخانی صورت گرفت و در آن به موضوع تأمین آب توجه ویژه‌ای شد، را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم نمود. در یک دسته واقف یک نوع از سیستم‌های تأمین آب مثل یک قنات را وقف نموده است. در دسته دوم واقف، املاک مختلف مثل قنات را بر اماکن گوناگون مثل مدرسه، مسجد و ... وقف کرده است. درآمد املاکی که وقف بر اماکن گوناگون می‌شدند، ابتدا می‌باید صرف مرمت و بازسازی خود املاک می‌شد. بدین سبب وقف قنات بر اماکن، شیوه‌ای مناسب برای تأمین پایدار آب بود.

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این مسئله است که وقف چه نقشی در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی داشته است؟ و چگونه زمینه دسترسی عموم به آب را فراهم نموده است؟. منظور از سیستم‌های آبرسانی در این پژوهش منابع تأمین آب مثل چشمه، کاریز یا قنات، آب‌انبار، نهر و بند می‌باشد که موجب انتقال و دسترسی به آب در حوزه شرب و کشاورزی می‌شود. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای نقش وقف را در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی بررسی می‌کند.

۱-۲ - پیشینه پژوهش

در مورد پیشینه این پژوهش باید گفت، پژوهش‌های که در مورد موضوع وقف در دوره ایلخانی صورت گرفته است، توجه چندانی به مسئله نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی نکرده‌اند. پژوهش‌های هم که به نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی توجه نموده‌اند، جامع نیست و گاه مطالعه موردی است. پطروشفسکی (۱۳۴۴) در کتاب کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، مطالب کلی و ارزشمندی در مورد آبیاری در ایران، بیان کرده است. با این وجود منابع مورد استفاده او از دوره‌های مختلف تاریخی به ویژه دوره صفویه است. به علاوه پطروشفسکی به موضوع پژوهش حاضر یعنی نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی پرداخته است.

خیراندیش (۱۳۷۹) در مقاله «واقف قراختاییان کرمان (نمونه‌ای از اقدامات وقفی فرمانروایان زن در تاریخ ایران)» به شرح موقوفات ترکان خاتون از فرمانروایان قراختاییان کرمان پرداخته است و در انتهای پژوهش در تحلیلی نکته‌بینانه این وقف‌ها را با توجه به سیطره مغولان بر ایران در آن روزگار، اقدامی مفید در جهت صیانت از نهادهای دینی، حفظ موقعیت مسلمانان، تداوم امور اجتماعی و رونق اقتصادی می‌داند. در مقاله خیراندیش در توصیفی بسیار کوتاه، از وقف‌های ترکان خاتون در حوزه آبرسانی نام برده شده است. البته اشاره‌ای به موضوع پژوهش حاضر یعنی نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی نشده است. در پژوهش خیراندیش وقف رباط و وقف بر امنیت راه‌ها، عامل رونق اقتصادی ذکر شده است.

لمبتن و نیوتون (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی موقوفات ایران در قرون ۶ تا ۸ هجری» به شرح برخی از موقوفات ایران در قرن‌های ۶ تا ۸ با تاکید بر اهداف و انگیزه‌های واقفان پرداخته‌اند. در این پژوهش با توجه به گستردگی موقوفات ایران در طول این سه قرن، امکان بررسی دقیق و همه‌جانبه موقوفات فراهم نشده است، با این حال بنا بر نظر نویسندگان پژوهش مذکور، انگیزه‌های دینی نقش بیشتری در مقایسه با دلایل اقتصادی در استمرار نهاد وقف داشته است. در پژوهش لمبتن و نیوتون اشاره‌ای به نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی نشده و تنها اشاره‌ای مختصر به مباحثی چون وقف‌های ترکان خاتون حاکم سلسله قراختاییان کرمان در حوزه آبرسانی شده است.

چراغی (۱۳۸۸) در پژوهشی تحت عنوان «تحلیل نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره‌ی ایلخانان تا دوران پهلوی اول ۶۷۴-۱۳۲۰ش/۱۲۹۵-۱۹۴۱م» مطالبی درباره قنات‌های که خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین در دوره ایلخانی در شهر یزد سهامی از آن‌ها را وقف نموده‌اند، بیان کرده است. چراغی به نقش وقف در تداوم حیات قنات در شهر یزد اشاره نموده است، اما پژوهش او درباره واقفان بزرگ دوره ایلخانی در شهر یزد است.

ارجمندی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی وقف در دوره ایلخانان» مباحث کلی در مورد موضوع وقف در دوره ایلخانی مطرح کرده است. در این پژوهش اگر چه به اقدامات واقفان بزرگ در دوره ایلخانی مثل غازان، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین یزدی اشاره شده است، اما به سبب گستردگی موضوع امکان پرداختن به مباحثی نظیر نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی وجود نداشته است. در پژوهش مذکور تنها در لابه لای مطالب اشارات مختصری به وقف در حوزه آبرسانی شده است.

چراغی (۱۳۹۱) در مقاله «وقف قنات (مطالعه موردی: قنات‌های موقوفه سید رکن‌الدین در یزد)»، به بررسی قنات‌های وقف شده سید رکن‌الدین از واقفان بزرگ دوره ایلخانی پرداخته است. او به نقش وقف در استمرار حیات قنات اشاره کرده است. در واقع پژوهش چراغی به بخشی کوچک از مباحث پژوهش حاضر اشاره نموده است.

علمداری (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان « تحلیل محتوایی جامع‌الخیرات (وقف‌نامه‌ی سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین)، فهرستی از سهام قنات‌های متعدد وقف شده توسط سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین را که عمدتاً در شهر یزد وجود داشته‌اند، برشمرده است. این پژوهش اشاره‌ای به جایگاه وقف در احیاء و تداوم قنات‌ها نداشته است. در واقع هدف پژوهش علمداری، بررسی محتوایی وقف‌نامه جامع‌الخیرات است که با هدف پژوهش حاضر که بررسی نقش وقف در آبرسانی است، متمایز می‌باشد.

مهدی‌زاده (۱۳۹۲) در پژوهش «بررسی جایگاه وقف در شکل‌یابی بافت شهری و فضاهای معماری عصر ایلخانان» به قنات‌های وقفی شهر تبریز که مرتبط با مجموعه ربع‌رشیدی بوده، پرداخته است. او اشاراتی کوتاه به قنات‌های وقفی سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین یزدی داشته است. پژوهش مهدی‌زاده از منظر مباحث شهرسازی و معماری به موقوفات دوره ایلخانی نگریسته است و در آن به سبب تعدد موقوفات و گستردگی مباحث معماری و شهرسازی، امکان بررسی موضوعاتی چون نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی فراهم نبوده است.

کریمی‌ان (۱۳۹۳) در پژوهش خود با عنوان « موقوفات خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در ایران » با ترسیم جدول، میزان سهام و محل قنات‌های متعددی را که خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در شهرهای تبریز و یزد بر وقف ربع‌رشیدی کرده، به خوبی توصیف نموده است. اما به موضوع پژوهش حاضر یعنی نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی اشاره نکرده است. مشهدی‌نوش‌آبادی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان « کتیبه ایلخانی قنات لالالون بزرگ کاشان » به معرفی و بازخوانی کتیبه حفر یک قنات در دوره ایلخانی پرداخته است. با توجه به این که در منابع تاریخی دوره ایلخانی، اطلاعاتی در مورد حفر این قنات و محتوای کتیبه آن وجود ندارد، پژوهش نوش‌آبادی بسیار ارزشمند است و در پژوهش حاضر از آن استفاده شده است.

یزدی، آهنگران و رجبی (۱۴۰۱) در مقاله «مصارف وقف در عصر ایلخانان با توجه به اوضاع و احوال مذهبی» به نقش وقف در ایجاد اماکنی مثل کتابخانه، بیمارستان، مدارس و ... پرداخته‌اند. اگرچه در پژوهش یزدی و همکارانش، عنوانی با نام احداث نهر وجود دارد، اما در آن تنها اطلاعات مختصری در مورد وقف آب از کتاب جامع‌التواریخ و مکاتبات خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی ذکر شده است.

۳-۱ - ضرورت و اهمیت پژوهش

نهاد وقف در طول تاریخ ایران، دارای کارکردهای گوناگون از جمله کارکرد اقتصادی بوده است. یکی از کارکردهای مهم اقتصادی وقف که بررسی و شناخت آن ضرورت دارد، نقش آن در ایجاد و بازسازی سیستم‌های آبرسانی می‌باشد. ایجاد آبادانی و توسعه کشاورزی، نیازمند وجود سیستم‌های آبرسانی مناسب می‌باشد. با توجه به این که هجوم مغولان به زیرساخت‌های اقتصادی ایران مثل سیستم‌های آبرسانی آسیب رساند، ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی و بهره‌گیری از همه ظرفیت‌ها در این راستا اهمیت داشت. یکی از نهادهای که توانست در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی یاری رساند، نهاد وقف بود. بنابراین بررسی و تبیین نقش وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی ضروری است.

۲- وضعیت وقف قبل از دوره ایلخانی با تأکید بر موضوع آبرسانی

قدمت وقف در ایران به دوران باستان می‌رسد. در کتاب مادیان (ماتیکان) هزار دادستان که متنی حقوقی مربوط به دوره ساسانیان است، قوانینی راجع به وقف و امور خیر ذکر شده است (قانون مدنی زرتشتیان در زمان ساسانیان، ۱۳۶۵: ۶۸-۷۱). پس از ورود اسلام به ایران، به سبب تعالیم این دین درباره انجام امور خیر و توجه به نیازهای افراد جامعه به خصوص نیازمندان، گرایش به وقف بیشتر شد. امام علی (ع) در طول زندگی خویش به حفر چاه، ایجاد نخلستان و مزارع متعدد اقدام نمودند و سپس تمامی این اموال و دارایی‌ها را وقف نیازمندان نمودند (خوشنودی و منتظرالقائم، ۱۳۹۳: ۲۲۷). در دوره ساسانیان کاریزهای بسیاری در شهر قم بود و عموم مردم از آن استفاده می‌کردند. این کاریزها که در آغاز دوره اسلامی خراب شده بودند، بازسازی شدند، بطوریکه در قرن‌های نخستین اسلامی کاریزهای متعدد در شهر قم وجود داشتند که بسیاری از آن‌ها برای تأمین آب عموم مردم وقف شده بودند (قمی، ۱۳۸۵: ۱۲۶-۱۳۰، ۱۳۶-۱۴۲).

در دوره سامانیان دیوانی به نام دیوان اوقاف بود و حاکمان سامانی مثل امیر اسماعیل سامانی موقوفاتی داشتند (نرخسی، ۱۳۶۳: ۲۱، ۲۲، ۳۹، ۴۰، ۳۶). ابوالحسن عراقی از دبیران دوره غزنوی، کاریزی را که در شهر طوس خشک شده بود، احیاء کرد و اموالی بر آن وقف نمود (بی‌بیهقی، بی‌تا: ۷۱۳، ۷۱۲). در دوره حکومت آل‌بویه نیز وقف‌های در حوزه‌های گوناگون از جمله در زمینه آبرسانی توسط حاکمان، وزیران و بزرگان صورت گرفت که از نمونه‌های آن اقدامات معزالدوله در تعمیر بندها در بغداد بود (ایزدی نیا، ۱۳۹۴: ۶۳-۷۵).

در دوره سلجوقیان ایجاد موقوفات برای اماکنی چون مدارس و مساجد و ... رواج داشت (لمبتن، ۱۳۷۲: ۱۶۲-۱۶۳). در این دوره ملک قاورد حاکم کرمان، برای رفاه عموم مردم اقدام به حفر چاه و ایجاد حوض آب به ویژه در طول مسیرهای تجاری کرمان نمود (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۱۰). در دوره خوارزمشاهیان، بنا بر مطالب کتاب التوسل إلى التوسل تألیف بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی از منشیان علاء‌الدین تکش خوارزمشاه، موقوفاتی وجود داشته است (بغدادی، ۱۳۸۵: ۵۱-۵۴، ۶۱، ۷۱-۷۴، ۸۵-۸۷، ۱۱۷، ۱۰۸).

۳- بازسازی نهاد وقف در دوره ایلخانی

هجوم مغولان به ایران، خسارت‌های زیادی به موقوفات رساند. مغولان بسیاری از املاک وقفی را غصب کردند. به عنوان نمونه وقف‌نامه باقیمانده از سادات اینجو نشان می‌دهد، مغولان املاک سادات طباطبایی فارس را غصب کرده بودند (لمبتن، ۱۳۷۲: ۱۶۶). با تأسیس حکومت ایلخانی و با تلاش دیوان‌سالاران ایرانی چون خواجه نصیرالدین طوسی، اقداماتی در جهت سازماندهی اوقاف صورت پذیرفت. هلاکو مؤسس سلسله ایلخانی، تولیت اوقاف سراسر قلمرو حکومت ایلخانی را به خواجه نصیرالدین طوسی واگذار کرد (وصاف شیرازی، ۱۲۶۹ق: ۵۱؛ بیانی، ۱۳۹۳: ۱۶۹، ۱۶۸). ایلخانان بعدی نیز هر یک در جهت احیاء نهاد اوقاف تلاش کردند. احمد تکودار (حک: ۶۸۰-۶۸۳ه.ق) تولیت اوقاف قلمرو ایلخانان را به شیخ کمال‌الدین عبدالرحمن رافعی واگذار کرد و دستور داد تمام درآمد موقوفات بر طبق شروط واقفان و با آگاهی نواب شیخ کمال‌الدین رافعی و علماء بزرگ هزینه شود. بایدو اوقاف مسلمانان را از مالیات معاف نمود. گیخاتو (حک: ۶۹۰-۶۹۴ه.ق) مسئولیت اوقاف دولت ایلخانی را بر عهده قطب‌الدین، برادر صدرالدین محمد زنجانی وزیر گذاشت (همان: ۱۱۰، ۲۸۴، ۲۶۶).

با به حکومت رسیدن غازان (حک: ۶۹۴-۷۰۳ ه.ق) و مسلمان شدنش با همت افرادی نظیر خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، به مسئله وقف و سازماندهی آن توجه بیشتری شد. غازان به موضوع وقف و کارکردهای اجتماعی و اقتصادی آن توجه کرد. او در مناطق گوناگون مدرسه، مسجد، خانقاه و اماکن خیریه ساخت و موقوفاتی بر آن‌ها تعیین کرد. به دستور غازان در شهرهای تبریز، اصفهان، شیراز و بغداد برای سادات دارالسیاده ساخته شد و برای آن موقوفه تعیین شد (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱/۲: ۹۸۴، ۹۸۵). از جمله وصیت‌های غازان در هنگام وفاتش این بود که خیرات، صدقات و اوقاف را از صاحبانشان دریغ ندارند و برای اتمام و آبادانی عمارات بنا نهاد شده، کوشش کنند (وصاف شیرازی، ۱۲۶۹ ه.ق: ۴۵۷). بعد از غازان، برادرش اولجایتو (حک: ۷۰۳-۷۱۶ ه.ق) افرادی به نام‌های قتلغ‌قیا و بهاء‌الدین یعقوب را به ریاست اوقاف قلمرو ایلخانی منصوب کرد و از آنان تعهد گرفت که مطابق شروط واقفان عمل کنند و دریافت مالیات‌های خلاف شرع والیان و صاحب‌منصبان را متوقف کنند (همان: ۴۷۲). البته با وجود تلاش‌های که در جهت سروسامان دادن به املاک وقفی و جلوگیری از تعرض به آن، به ویژه در دوره حکومت غازان و اولجایتو صورت گرفت، دست‌اندازی به املاک اوقاف وجود داشت. بطوری که وصاف در دوره حکومت ابوسعید (۷۱۶-۷۳۶ ه.ق) می‌نویسد، بیشتر موقوفات در ایران رو به خرابی است و درآمدشان در مصارف تعیین شده، هزینه نمی‌شود و به وسیله زورگویان مورد تعدی قرار می‌گیرد (وصاف شیرازی، ۱۲۶۹ ه.ق: ۶۲۴، ۶۲۵).

خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی اقدامات بسیاری در جهت گسترش املاک و اراضی وقفی در دوره ایلخانی انجام داد. او مؤسسه بزرگ ربع‌رشیدی را تأسیس نمود و املاک بسیاری در مناطق گوناگون ایران از جمله در تبریز، یزد، شیراز و اصفهان وقف آن کرد (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۲۵۳۶: ۴۴-۱۱۸). همچنین او مدرسه‌ای در ارزنجان احداث و املاکی بر آن وقف نمود (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۸: ۱۵۶، ۱۵۵).

علاوه بر ایلخانان و وزیرانشان، برخی از حکام، مقامات محلی و افراد خیر از ظرفیت نهاد وقف در راستای اهداف مذهبی، اجتماعی و اقتصادی بهره بردند. ترکان خاتون حاکم کرمان، بناهایی مثل مدرسه، دارالشفاء و رباط در کرمان ساخت و املاکی بر آن‌ها وقف نمود (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۱۰۹، ۱۰۸، ۱۷۷-۱۸۰). کردوجین دختر ابش خاتون، حاکم فارس در دوره ابوسعید ایلخانی بود. او بر موقوفات اجداد خود یعنی اتابکان سلغری افزود. بنا برگفته وصاف درآمد موقوفات فارس در آن زمان بیش از دویست هزار دینار بود. کردوجین مدرسه‌ای بسیار زیبا در شیراز ساخت و در دو سمت آن سقایه‌هایی ایجاد کرد که از آن آب گوارا می‌گذشت (وصاف شیرازی، ۱۲۶۹ ه.ق: ۶۲۴-۶۲۶). عنایت‌الله دستغیب در سال ۷۲۵ ه.ق املاکی را بر حرم حضرت سید میر محمد بن موسی برادر سید احمد بن موسی الکاظم (ع) وقف نمود. بر طبق وقف‌نامه عنایت‌الله دستغیب، زمین‌ها به همراه مجاری و منابع آب وقف شده است (رستگار، ۱۳۹۲: ۱۵۷-۱۶۰). بنابراین در دوره ایلخانی اقداماتی در جهت سامان دادن به نهاد وقف صورت گرفت و عده‌ای با آگاهی از کارکردهای اجتماعی و اقتصادی آن و برای جلوگیری از تعرض به اموالشان، به وقف روی آوردند.

۴- ایجاد آبادانی و ضرورت تأمین آب

حاکمان ایلخانی کم و بیش برای جبران خسارات وارد شده در زمان هجوم مغولان، دست به انجام اقدامات عمرانی زدند. در کتاب المرشد فی الحساب که در سال ۶۹۱ ه.ق توسط فردی به نام حسن بن علی در علم حساب تألیف شده، محاسبه‌ای به نام «المعمار» وجود دارد که در آن شیوه محاسبه هزینه‌های ساخت خانه، آسیاب و باغ آموزش داده شده است (حسن بن

علی، نسخه خطی شماره ۲۱۵۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۲۹۲-۲۹۷). این موضوع بیانگر رونق ساخت ابنیه در دوره ایلخانی و ضرورت آموزش چگونگی محاسبه دستمزد و مصالح ساختمان‌ها است.

در دوره ایلخانی تعدادی شهر نو بنا شدند و تعدادی از شهرهای متروک و آسیب دیده، بازسازی شدند. هلاکو، به توصیه عظاملک جوینی شهر قوچان را بازسازی کرد (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۰۵/۳). ارغون در شهر تبریز، شهری به نام ارغونیه بنا نهاد (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۸۲۳/۲). غازان شهر محمودآباد را بنا نهاد. به دستور غازان در شهر ری که در دوره مغول به کلی خراب شده بود، عمارت‌هایی ساخته شد و جمعی ساکن گردید. بنا به گفته مستوفی شهر ساوه که در زمان او خراب شده بود، بازسازی شد (مستوفی، ۱۳۳۶: ۵۷، ۶۷، ۱۰۴، ۱۲۸). ساخت شهرهای جدید و یا بازسازی شهرهای آسیب دیده، نیازمند ایجاد سیستم‌های آبرسانی جدید و یا مرمت سیستم‌های آبرسانی گذشته بود و موجب توجه حکومت ایلخانی به موضوع تأمین آب شد.

با به حکومت رسیدن غازان و اجرای اصلاحات اقتصادی و اجتماعی، اقدامات عمرانی شتاب گرفت. غازان در شب غازان تبریز، بناهای متعددی چون مسجد، مدرسه، دارالشفاء، حوضخانه، حمام و ... احداث نمود و برای تأمین مخارج آن‌ها املاکی وقف نمود (آملی، ۱۳۸۱: ۲/ ۲۵۶، ۲۵۷؛ خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۵۶، ۱۵۷). همچنین غازان در راستای انجام اصلاحات اقتصادی و اجتماعی دستور داد در تمام روستاهای قلمرو حکومت ایلخانی مسجد و حمام ساخته شود (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۰۸۶/۲).

بعد از غازان، برادرش اولجایتو شهر سلطانیه را که بنای اولیه آن توسط پدرش، ارغون گذاشته شده بود، تکمیل کرد و بناهای متعدد در آن ساخت. اولجایتو در حوالی گنبد و مرقدی که برای خود در شهر سلطانیه بنا نموده بود، بناهای عام‌المنفعه مثل مسجد، خانقاه، مدرسه و دارالسیاده احداث کرد و املاک بسیاری بر آن‌ها وقف نمود (آملی، ۱۳۸۱: ۲/ ۲۵۷، ۲۵۸). به پیروی از اقدامات اولجایتو، وزیرش تاج‌الدین علیشاه گیلانی مساجد، مدارس، خانقاه‌ها و رباط‌هایی ساخت و املاک و مزارعی وقف آن‌ها کرد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۱).

مهم‌ترین بخش از اصلاحات اقتصادی غازان، توسعه کشاورزی به منظور دریافت مالیات از رعایا بود. در این راستا، غازان دستور زراعت زمین‌های متروک را صادر کرد. خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در نامه‌های متعدد بر فراهم نمودن زمین‌های توسعه کشاورزی و امنیت کشاورزان تأکید کرد. او دستور داد، زمین‌های که مالکی ندارد و کشت نمی‌شود به رعایا داده شود تا زراعت شود (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۸: ۱۱۳-۱۱۴، ۱۵۲-۱۵۴، ۱۵۹-۱۶۵، ۲۴۰-۲۴۲؛ رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۱۰۳/۲-۱۱۰۸). گام اولیه برای زراعت زمین‌های متروک، تأمین آب بود. بنابراین زراعت این زمین‌ها، نقش بسیاری در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبیاری ایفا نمود.

موضوع دیگری که اهمیت تأمین آب را نشان می‌دهد، آبی بودن بیشتر آسیاب‌ها، در ایران بود. مستوفی می‌گوید: پیشه اصلی اهالی خلار در فارس ساخت سنگ آسیا است و بیشتر اهالی فارس از خلار سنگ آسیا تهیه می‌کنند، اما اهالی خلار به سبب کم آبی آسیاب ندارند و جهت تهیه آرد به سایر مناطق می‌روند (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۲۸). این مطلب به خوبی بیانگر جایگاه آب در فراهم نمودن خوراک ایرانیان است. بعلاوه تأمین آب، پیش شرط ساخت حمام برای تأمین بهداشت عمومی بود.

۵- ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی

ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی با درایت دیوان‌سالاران شایسته ایرانی از همان سال‌های تأسیس این حکومت شروع شد. در زمان هلاکو، بنا به توصیه عطاملک جوینی شهر قوچان که در هجوم مغول تخریب شده بود، با هزینه دولتی بازسازی شد. در این بازسازی کاریزهای جدید حفر شد و آب در تمام کاریزهای خراب جاری گشت (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۰۵/۳). خواجه شمس‌الدین محمد جوینی معروف به صاحب دیوان وزیر هلاکوخان و پسرانش اباقا (حک: ۶۶۳-۶۸۰ ه.ق) و احمد تکودار (خواندمیر، ۱۳۵۵: ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۹، ۲۸۱، ۲۹۴) برای تأمین آب شهر ساوه سدی ساخت (مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۲۱). همچنین او با هزینه صد هزار دینار در شهر نجف نهری حفر کرد و آب فرات را به کوفه آورد (وصاف شیرازی، ۱۲۶۹ق: ۵۹). ارغون (۶۸۳-۶۹۰ ه.ق) هنگام تأسیس شهر ارغونیه در تبریز دستور داد «هر آفریده که خواهد، در آنجا خانه سازد و کهریزی جاری گردانند» (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۸۲۲، ۸۲۳/۲)، که نشان‌دهنده آگاهی او به ضرورت تأمین آب بود.

غازان در شهرهای گوناگون اقدامات عمرانی انجام داد و در این راستا «انهار و کهریزها بیرون می‌آورد و جاری میگرداند» (همان: ۹۹۳، ۹۹۴/۲). یکی از اقدامات مهم غازان برای توسعه کشاورزی، تقسیم زمین‌های غیر مزروع میان روستاییان بود. او در جهت تشویق افراد به زراعت با در نظر گرفتن میزان دسترسی به آب، زمین‌ها را به سه دسته تقسیم کرد و برای هر دسته معافیت‌های مالیاتی متمایز در نظر گرفت. بیشترین معافیت‌ها مربوط به زمین‌هایی بود که نهر آن نیازمند تعمیر بود و یا کاریز آن خراب بود (همان: ۱۱۰۶، ۱۱۰۷)، تا انگیزه‌ای برای آباد کردن زمین‌های بایر ایجاد شود. غازان نهری از آب فرات بر مزار سیدی ابوالوفا در بین بغداد و حله جاری کرد که در نتیجه آن عمارت‌های بسیاری در آن محل ساخته شد (همان: ۹۵۱/۲). غازان «نهر غازانی» را در میان بغداد و حله از رود فرات حفر کرد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۶۸/۲، ۲۶۹؛ بغدادی، نسخه خطی شماره ۱۳۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران: ۲۰۲). این نهر در دو مسیر جاری می‌شد. نهر غازانی سفلی به کربلا می‌رفت و نهر غازانی دیگری در جانب غربی‌تر جاری بود. به واسطه آبرسانی غازان به کربلا، تمام حوالی این شهر زراعت شد و باغ‌هایی ایجاد گردید. غازان در هنگام سفر به شهر کربلا، از محصولات کشاورزی که با این نهر کشت شده بود، به ساکنان و سادات کربلا داد و مقداری آب و اراضی وقف بر حرم امام حسین (ع) کرد (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۹۹۴/۲، ۹۵۲).

خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی بیشترین اقدامات را در راستای ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی در دوره ایلخانی انجام داد. او دستور داد در حدود موصل نهری احداث کنند و بر طرفین آن چهارده روستا ایجاد کنند. بر طبق این فرمان بیست هزار نفر مأمور حفر نهر بودند و باید رعایایی برای سکونت در این قریه‌ها آورده می‌شد و امکانات زراعت به آنها داده می‌شد (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۸: ۲۲۲، ۲۲۳). خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در نامه‌ای به پسرش جلال‌الدین حاکم روم (آسیای صغیر) دستور داد، نهری از رود فرات در «صحرای ملاطیه» حفر کند و ده روستا در اطراف آن احداث نماید (همان: ۲۲۴، ۲۲۵). خواجه رشیدالدین در نامه‌ای به اهالی خوزستان، دستور ساخت بند در بخش‌هایی از آن مناطق را داد. او برای ساخت بند، اهدای تخم و عوامل زراعت به رعایا در اهواز هفتاد تومان تخصیص داد (همان: ۱۵۹-۱۶۳). اولجایتو نهری از رود ارس در دشت مغان جاری ساخت (کاشانی، ۱۳۸۴: ۲۳۸) و در سال ۷۰۵ ه.ق در شهر سلطانیه بناهای متعدد چون مدرسه، خانقاه و دارالشفاء بنا نمود و برای تأمین آب آن‌ها بنا بر نوشته کاشانی بیش از سی چشمه با «جداول مختلف و سواقی مفرق از انهار» جاری کرد (همان: ۴۵، ۴۶). شهر تبریز در زمان ابوسعید ایلخانی پرآب بود و در

آن باغ‌های بسیاری وجود داشت که با آب مهران‌رود که از کوه سهند جاری می‌شد و بیش از نهمصد کاریز که ثروتمندان حفر کرده بودند، آبیاری می‌شد (مستوفی، ۱۳۳۶: ۸۷). همچنین بنا برگرفته ابن بطوطه جهانگرد مراکشی در اواخر دوره ایلخانی در شهر مشهد آب‌ها و آسیاب‌های زیادی وجود داشت (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۴۷۰/۱) که بیانگر بازسازی سیستم‌های آبیاری می‌باشد.

در دوره ایلخانی برخی از حاکمان محلی، برای ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی تلاش نمودند. در کرمان بندی به نام هلاکو وجود دارد. این بند برای ذخیره آب و جلوگیری از سیلاب اهمیت زیادی دارد. احتمالاً این سد در زمان حکومت قراختاییان کرمان به خصوص ترکان‌خاتون که اقدامات عمرانی بسیاری از جمله حفر قنات را انجام داد، ساخته شده است. حکومت قراختاییان کرمان از طرف حاکمان مغول به خصوص هلاکو همیشه تأیید می‌شد و در بودجه آنان، رقمی به صورت «قراریه به اسم سلطنت و آش بارگاه» وجود داشت که مبلغ آن گاهی به صد هزار دینار می‌رسید (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۳۳۱، ۳۳۲). همچنین بودجه‌ای تحت عنوان «عمارت قلاع و سور و حفر قنوات دیوانی» به مبلغ ده هزار دینار در حکومت قراختاییان کرمان بود (منشی کرمانی، ۱۳۶۲: ۵۷). بنابراین با توجه به موارد ذکر شده، به احتمال بسیار، این سد از همین بودجه‌ها و به نام هلاکو ساخته شده است.

بررسی‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد پل، کانال‌های آب و سازه‌های ناشناخته در کنار رودخانه لور اندیمشک مربوط به دوره ایلخانی هستند. بقایای آثار باقیمانده در حاشیه رود لور نشان می‌دهد که حداقل سه کانال آب که به قنات منتهی می‌شدند در طرفین سازه وجود داشته‌اند و در کنار یکی از کانال‌ها یک آسیاب آبی ساخته شده بود (اکبری و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۰، ۶۴). همچنین در نتیجه کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر بلقیس اسفراین در خراسان شمالی، بقایای یک آب‌انبار که در دوره ایلخانی استفاده می‌شده، کشف گردیده است (تقوی و نیک‌گفتار، ۱۳۹۲: ۹، ۱۱، ۱۴).

اهمیت مسئله تأمین آب در دوره ایلخانی، موجب اهمیت مشاغلی مانند مقنی شد. در کتاب المرشد فی الحساب، شیوه محاسبه دستمزد مقنی ذکر شده است. این کتاب عنوانی به نام «محاسبه القنات» دارد (حسن بن علی، نسخه خطی شماره ۲۱۵۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۲۹۷ - ۲۹۹) که بیانگر اهمیت موضوع آب و مشاغل مرتبط به آن است.

۶- وقف در حوزه آبرسانی

با توجه به این که املاک و اراضی با منابع آبی آن وقف می‌شد و به تأمین آب موقوفات به ویژه مساجد، آسیاب‌ها و حمام‌ها توجه ویژه‌ای می‌شد، می‌توان گفت ایلخانان با ساخت ابنیه وقفی به ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی کمک شایانی کرده‌اند. اینک به بررسی مهمترین وقف‌هایی می‌پردازیم که در دوره ایلخانی در حوزه آبرسانی صورت گرفته است.

۶-۱- موقوفات خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی

خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در دوره غازان، اولجایتو و اوایل حکومت ابوسعید، وزیر بود. او طراح اصلاحات اجتماعی و اقتصادی در دوره غازان بود و عمران و بازسازی در اندیشه و عملش جایگاه والایی داشت.

خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در نامه‌ای، فرزندش جلال‌الدین حاکم روم (آسیای صغیر) را ملزم می‌کند مدارس، مساجد، خانقاه‌ها، قنات‌ها، آب‌انبارها و رباط‌هایی را که گذشتگان ساخته‌اند و خراب شده، بازسازی کند (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۸: ۸۸). به دستور خواجه رشیدالدین فضل‌الله، فرزندش جلال چهار کاریز به نام قنوات رشیدی را در شهر سیواس حفر و وقف دارالسیاده غازانی در این شهر کرد (همان: ۱۴۳-۱۴۵).

بزرگترین وقفی که در دوره ایلخانی صورت گرفت، ربع رشیدی بود. خواجه رشیدالدین فضل‌الله در ساخت ربع رشیدی به موضوع تأمین آب توجه ویژه‌ای داشت. فصل شانزدهم وقف‌نامه ربع رشیدی درباره شیوه و قوانین تأمین آب شهر تبریز و شهرستان ربع رشیدی است. در این وقف‌نامه شروط و محل حقایقه‌ها بیان شده است (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۲۵۳۶: ۲۰۴ - ۲۱۵). خواجه رشیدالدین فضل‌الله، سی غلام کاریزکن را برای حفر کاریز و استخراج آب به ویژه در باغات، وقف ربع رشیدی کرد (همان: ۱۵۵). قنات‌های متعددی با نام‌های دروازه عراق، کاروانسرای رشیدی فتح‌آباد، حیر بالائی، حیر زیرین، علاءالدین، نزهه، نی کس و ... در شهر تبریز برای استفاده ساکنان، مصارف حمام‌ها و اماکنی چون کاغذخانه وقف شده بود که حدود و مسیر آن‌ها در وقف‌نامه رشیدی ذکر شده است. به عنوان مثال خواجه رشیدالدین فضل‌الله یک چهارم از قنات نی کس را جهت حوض مسجد جامع و مصالح شهر تبریز وقف نمود. خواجه رشیدالدین فضل‌الله شرط کرده بود، آب کاریزهای وقف شده را به جز آن مقدار که جهت حمام‌ها، سقایه مسجد جامع رشیدی و سایر سقایه‌های معین شهر مورد احتیاج بود، هیچ کس از مسیر اصلی خود بر نگرداند و به خانه‌ها و کوچه‌ها نبرد (همان: ۲۰۴ - ۲۰۶، ۲۰۸).

قنات‌های متعدد بر ربع رشیدی در تبریز وقف شده بود. به علاوه بسیاری از روستاها و مزارع با منابع تأمین آب وقف شده بود (همان: ۲۵۵ - ۲۸۱). خواجه رشیدالدین برخی از کاریزهای وقف شده را خریداری نموده بود. به عنوان مثال، او سهامی از یک قنات را در قریه بنست در ناحیه ارونق از سکینه خاتون دختر شمس‌الدین محمد صاحب‌دیوان خرید و بر ربع رشیدی وقف نمود. خواجه رشیدالدین فضل‌الله برخی از قنات‌ها و مجاری آب را خود حفر نمود. او قناتی در «قریه صوفیان از نواحی ارونق متصل به بلده مرنده» حفر نمود و قنات‌های دیگری در «قریه کلوانق علیا» در ناحیه مهرانرود تبریز احداث نمود. خواجه رشیدالدین فضل‌الله برای آبرسانی به مزرعه «یارخی» که آن را «دوه بطلاق» می‌خواندند، در قریه «مرناب» از قرای «مهرانرود» نهری از «نهندرود» احداث کرد (همان: ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۷۶).

تمام یا سهامی از کاریزهای متعدد در شهر یزد بر ربع رشیدی وقف شده بود. به عنوان مثال در وقف‌نامه ربع رشیدی آمده است «کاریز قطب‌آباد که واقع است در رستاق بلده یزد، منابع آن نزدیک دیه مذویرآباد، و ابرندآبادست و مجرای آن در جوار قریه زارچ و قریه مجومرد و مظهر و فوهه آن در دیه خاربه است» (همان: ۴۵-۱۰۳)، بر ربع رشیدی وقف می‌باشد.

۶-۲ - موقوفات سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین

سید رکن‌الدین محمد حسینی یزدی (متوفی ۷۳۲ ه.ق) و پسرش سید شمس‌الدین (متوفی ۷۳۳ ه.ق) از شخصیت‌های برجسته دوره ایلخانی به ویژه در شهر یزد بودند. سید رکن‌الدین قاضی و متولی اوقاف شهر یزد بود و سید شمس‌الدین منصب نیابت وزارت و قاضی‌القضاتی سراسر قلمرو دولت ایلخانی را در زمان حکومت ابوسعید ایلخانی برعهده داشت (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۷).

این دو فرد بناهای متعدد مثل مسجد، مدرسه، خانقاه، رباط و ... را در شهر یزد و برخی نقاط ایران ساختند و املاک بسیاری بر آن‌ها وقف نمودند. بر اساس کتاب جامع‌الخیرات که در درباره شرح و چگونگی مصرف این موقوفات می‌باشد، مجموع بناهایی که سید رکن‌الدین و پسرش سید شمس‌الدین احداث کردند و برای آنان موقوفات تعیین نمودند، چهل و پنج مورد بوده است. املاکی که سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین وقف کردند، توسط آنان خریداری و یا احداث شده بود (حسینی یزدی، ۱۳۶۵: ۷-۱۲، ۵۷).

در بین دارایی‌هایی که سید رکن‌الدین بر بناهای احداثی خود وقف نمود، یکی از بیشترین و مهم‌ترین موارد، سهام قنات‌های متعدد است. این مسئله با توجه به این که عمده قنات‌های وقف شده در شهر یزد قرار داشتند، اهمیت داشت. زیرا سیستم آبرسانی شهر یزد بر پایه قنات قرار داشت و وقف قنات اقدامی اساسی در جهت تأمین پایدار آب بود.

سید رکن‌الدین بر مدرسه رکنیه که در یزد بنا نهاده بود، سهام خود از قنات‌های متعدد را وقف نمود. او سهامی از قنات‌های پنج‌گانه در تفت و نصیری را بر مساجدی که در مصلاهی عتیق و باغ سرای نو در شهر یزد ساخت، وقف کرد. سید رکن‌الدین سهامی از قنات‌های «نبدان»، «سدجان» و «فخرآباد» را در شهر ابرقو بر خانقاهی به نام رکنیه که بنا نموده بود، وقف کرد. همچنین سید رکن‌الدین خانقاهی در شهر نائین ساخت و علاوه بر وقف سهامی از قنات‌های چون «ورزخان» ، تمام آب قنات «خرندز» را در آن شهر وقف بر آن نمود (همان: ۱۶-۲۳، ۳۷، ۴۹-۵۲).

یکی از اقدامات مهم سید رکن‌الدین در جهت تأمین آب شهر یزد، احداث قنات وقف‌آباد و وقف آن برای تأمین آب آشامیدنی اهالی شهر و شرب چهارپایان بود (همان: ۳۵). انگیزه اولیه سید رکن‌الدین برای حفر قنات وقف‌آباد، جاری ساختن آب بر درخانه استادش، شیخ محمد بن یعقوب بود. هنگامی که سید رکن‌الدین به دیدار استادش رفت او را درحالی دید که از پایابی بیرون می‌آید، وضو گرفته و نفس می‌زند. سید رکن‌الدین به سبب علاقه و ارادت فراوان به استادش، از دیدن این صحنه متأثر شد و تصمیم گرفت آب را بر درخانه او جاری سازد (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۸، ۱۰۹).

منبع قنات وقف‌آباد در «صحراء قریه فراشاه از دهات قهستان یزد در اراضی سفید (بی‌حاصل)» و «اول مظهر قنات در صحراء و بلوک تفت و نصیری» بود. آب این قنات از طریق نهرهایی به شهر یزد می‌رسید و در دروازه مهریجراد وارد دارالشفاء صاحبیه می‌شد و بعد در بازار بزرگ جاری می‌گردید و مردم برای نیازهای خود از آن استفاده می‌نمودند. سپس آب قنات وقف‌آباد در مسجد جامع جدید و عتیق جاری می‌شد و از آنجا وارد مدرسه و عمارت‌های اطراف آن مانند خانه‌ها و بقاع می‌گشت و به سرای جمال‌الدوله می‌رسید. آب این قنات بعد از تأمین آب آسیاب جدید در سرای جمال‌الدوله، به قنات مذویرآباد ریخته می‌شد. بر طبق شروط این وقف، درآمد حاصل از قنات، ابتدا می‌باید برای مرمت و آبادانی خود قنات هزینه می‌شد (حسینی یزدی، ۱۳۶۵: ۳۵، ۳۶). این موضوع بسیار اهمیت داشت، زیرا موجب حفظ و لای‌رویی مداوم قنات و در نتیجه تأمین پایدار آب اهالی شهر می‌شد.

سید شمس‌الدین پسر سید رکن‌الدین به مانند پدرش سهام خود از قنات‌های متعدد را بر بناهایی چون مسجد، دارالسیاده، خانقاه و رباط که احداث کرد و یا سایر امور خیر، مثل آزادی بردگان وقف نمود (همان: ۷۲-۷۶، ۸۲-۸۳، ۸۷-۲۲۰). به عنوان مثال او سهام خود از چند قنات از جمله دویست و پنجاه و هشت سهم از قنات مذویرآباد را در رستاق یزد بر دارالسیاده و سادات شهر یزد وقف نمود (همان: ۱۲۴، ۱۲۵).

سید شمس‌الدین به تأمین آب بناهای متعدد که ساخت، توجه داشت. به عنوان مثال او برای تأمین آب رباط نه گنبد در نائین که در یک ناحیه بی‌آب واقع شده بود، نهری احداث نمود. با احداث این نهر آب مورد نیاز مسافرین تأمین و امکان زراعت فراهم شد (همان: ۱۴۰، ۱۳۹). جعفری درباره دلیل آبادانی نه‌گنبد توسط سید شمس‌الدین می‌گوید، هنگامی که سید شمس‌الدین برای فراهم نمودن زمینی آزادی پدرش از اسارت اتابک یزد به تبریز می‌رفت، در این محل «گنبدی چند خراب بود و آبی تلخ و گنده داشت و تشنگی بر وی مستولی شده بود. حق تعالی بارانی فرستاد که تمام کوهها و گودها پر آب شد»، بدین سبب سید شمس‌الدین نذر کرد در آن مکان کاروان‌سرا، روستا، حمام و مسجد بسازد و آب شیرین را به آن جا

بیاورد (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۶، ۱۰۷). همچنین سید شمس‌الدین برای تأمین آب مورد نیاز رباطی که در بین جاده قم و آوه احداث و وقف نموده بود، قناتی حفر کرد (حسینی یزدی، ۱۳۶۵: ۱۶۴، ۱۶۳).

بسیاری از قنات‌های که سید شمس‌الدین مالکیت سهامی از آن‌ها را داشت و وقف نمود، به ارث به او رسیده بود یا خریداری نموده بود. البته برخی از قنات‌ها مثل قنات «رستاق یزد جنب قریه خسرو بربر» که آن را «چهارده» می‌گفتند را سید شمس‌الدین احداث نمود (همان: ۱۱۷)، که این موضوع به ایجاد سیستم‌های آبرسانی و تأمین آب کمک بزرگی کرد.

۶-۳ - موقوفات ترکان خاتون

ترکان خاتون یا قُتْلُغ تَرَکان (حک: ۶۵۵-۶۸۱ ه.ق) از حکام سلسله قراختاییان کرمان (۶۱۹-۷۰۴ ه.ق)، یکی از واقفان مشهور در دوره ایلخانی بود. او آسیابی را در بهرام‌مجرد خرید و آن را بر زیارتگاهی که در روستای «دیه اردشین جوین» قرار داشت، وقف نمود. در کتاب تاریخ شاهی آمده است؛ این آسیاب دایر بود «بر کاریزی که خداوند ترکان تجدید اساحه آن فرموده است، و آن آب به دیه چاروک می‌آید، و آب رود هم مدد این کاریز می‌شود» (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۲۲۵).

ترکان خاتون قنات‌هایی را بر مدرسه و سایر بناهای عام‌المنفعه‌ای که احداث کرد، وقف نمود (منشی کرمانی، ۱۳۶۲: ۳۹). او در سال ۶۷۴ ه.ق «باغ فیروزی و شرب آن» و «کاریزی آب که در میانه دیه فرمیتن حومه» می‌گذشت را بر مدرسه‌ای که احداث نموده بود، وقف کرد. البته بنای اولیه این مدرسه را که در کتاب تاریخ شاهی «مدرسه مقدسه» نامیده شده، قطب‌الدین همسر ترکان خاتون گذاشت و ترکان خاتون ساختمان آن را تکمیل نمود. ترکان خاتون قنات برچند و قنات غلامان دولت‌آباد را بر غلامانش وقف نمود. یکی دیگر از بناهای ترکان خاتون در حوزه آبرسانی، حوض معروف آب گرم سیرچ یا حوض ترکان خاتون در خبیص است که از جهت طبی اهمیت زیادی داشت (تاریخ شاهی، ۲۵۳۵: ۱۲۲، ۲۴۴، ۲۴۶: ۳۰۷).

۶-۴ - وقف‌نامه سید امین‌الدین بلیانی

سید امین‌الدین محمد بلیانی (۶۶۸-۷۴۵ ه.ق) از عرفای برجسته قرن‌های هفتم و هشتم هجری و اهل فرقه مرشدیه بود. او مورد احترام حکام فارس به ویژه حاکمان آل‌اینجو بود (ابن عثمان، ۱۳۸۰: ۱۱۲، ۱۱۳). از مشکلات همیشگی کشاورزان در ایالت فارس نیامدن باران بود. در سال ۷۰۵ ه.ق در فارس خشکسالی روی داد (وصاف شیرازی، ۱۲۶۹ق: ۵۰۵ - ۵۰۸) و بر اثر آن اهالی کازرون به شدت به سختی افتادند و از امین‌الدین بلیانی خواستند برای بارش باران دعا کند (ابن عثمان، ۱۳۸۰: ۱۰۳). امین‌الدین بلیانی به موضوع تأمین آب توجه داشت و در بقعه مرشدیه در کازرون «سقایه مرشدی» یا آبخانه مرشدی را ساخت. او این آبخانه را در سمت شمالی مسجد جامع مرشدی که نزدیک بازار بود، ساخت تا «اهل بازار کاهلی در نماز نکنند. و هرگاه که خواهند، بروند و طهارت کنند» (همان: ۲۱۰-۲۱۳، ۲۱۸-۲۲۰).

از امین‌الدین بلیانی وقف‌نامه‌ای مربوط به سال ۷۱۵ ه.ق باقیمانده است. بر اساس این وقف‌نامه، او قناتی به نام قرچه و چشمه بمشق را در شهر کازرون احداث نمود و در سال ۷۱۵ ه.ق قنات قرچه را وقف اهالی شهر و چشمه بمشق را وقف بقعه خود کرده است. در وقف‌نامه امین‌الدین بلیانی در مورد شروط این وقف چنین آمده است: «از شروط آن که نخرند و نفروشدند و نبخشند و بمیراث برنگیرند و مرهون ن سازند و عقد صلح بر آن جاری ن سازند و از حاصل آن با غیر مصالحه نکنند و در ابقا آن کوشیده تغییر و تبدیل بقواعد آن راه ن دهند...». بر طبق وقف‌نامه مذکور، محب‌الدین محمد فرزند امین‌الدین بلیانی، متولی این دو بنای وقفی بود (بلیانی، اداره کل اوقاف کازرون: آرشیو ۳۰۷). در کتاب مفتاح‌الهدایه و مصباح‌العنایه که سیرت‌نامه امین‌الدین بلیانی است، از ساخت «جوی آب بمشق» سخن گفته شده است و به نقل از فردی به نام «تاج خباز»

آمده ، در هنگام ساخت جوی آب بمشق به خدمت شیخ امین‌الدین بلیانی رفتم « سنگ‌های بزرگ پهن از برای سرجوی پوشیدن بسیار نهاده بودند» (ابن‌عثمان، ۱۳۸۰: ۱۱۲، ۱۱۱).

۶-۵- علاءالدوله سمنانی و وقف قنات

علاءالدوله سمنانی(۶۵۹- ۷۳۶ه.ق) از عرفا و مشایخ بزرگ دوره ایلخانی به موضوع آبرسانی توجه ویژه‌ای داشت. از اقدامات او در حوزه آبرسانی، تقسیم‌بندی آب شهر سمنان بود. پیش از این تقسیم‌بندی، نزاع‌های بسیاری در مورد تقسیم آب در سمنان رخ می‌داد (حقیقت، ۱۳۴۵: ۲۶، ۲۵).

علاءالدوله سمنانی به احداث قنات توصیه می‌کرد. در کتاب چهل مجلس در مورد این موضوع آمده است «حکایت کاریز می‌فرمود که علمی و عملی نیک است، چه آبی در زیر زمین است انتفاع را به سعی کسی بروی زمین افتد که جمله حیوانات از آن منفعت توانند گرفت ثواب عظیم باشد». علاءالدوله سمنانی در صوفی‌آباد سمنان، کاریزی احداث نمود(علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۶: ۲۰۰) و آن را وقف نمود (علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۴: ۴۰۵). مجلس سی‌ام کتاب چهل مجلس در مورد چگونگی مکان‌یابی و حفر این قنات است و در مورد پیدا شدن آب در این کاریز آمده است «ناگاه کاریزکن درآمد و سیوی آب بنهاد که آب پیدا شد ... سی گز در سی گز چشمه‌ای بود در زیر زمین که هر جانب که از این سی گز زیادت می‌رفتیم زمین خشک بود و این آب به هفت هشت چاه بر زمین افتاد و روان شد بعد از آن کاریز را دورتر بردیم قرب ربع فرسنگ، تا آب پیدا شد ...» (علاءالدوله سمنانی ، ۱۳۶۶: ۲۰۱).

علاءالدوله سمنانی در دیوانش اشعاری در مورد حفر این کاریز سروده و این کاریز را چشمه خداداد نامیده است که ابیاتی از آن این چنین است:

حق بدان چشمه مرا راه نمود	نظر رحمت از آن دور مباد
چشمه‌ای زیر زمین پنهان بود	نام این چشمه خداداد نهاد

و در جای دیگر می‌سراید:

بتوفیق یزدان بزخم کلنگ برون کردم این آب را من زسنگ
(علاءالدوله سمنانی، ۱۳۶۴: ۴۰۴، ۴۰۵).

بدون شک با توجه به منزلت و جایگاه علاءالدوله سمنانی در نزد حاکمان، صاحب‌منصبان و مردم، اقدام او در حفر قنات و توصیه به انجام آن، سرمشقی برای پیروانش بوده است.

۶-۶- وقف‌نامه خور و بیابانک

در دوره ایلخانی فردی به نام ظهیرالدین شاه بن شرف‌الدین محمود بن ظهیرالدین شاه ویوندی در جمادی‌الاول سال ۶۸۷ ه.ق املاکی را در چند روستا در بیابانک بر فرزندان خود و فرزندان آنان، نسل در نسل وقف کرد که وقف‌نامه آن باقیمانده است. در این وقف‌نامه با توجه به القابی چون «سلطان‌الوزراء و الحکام فی‌العالم» و «مستخدم ارباب السیف و القلم» که برای ظهیرالدین شاه بیان شده، می‌توان گفت او به احتمال بسیار از کارگزاران و دیوان‌سالاران بلند پایه دولت ایلخانی در منطقه بوده است. همچنین بر طبق آن چه در وقف‌نامه آمده است، ناحیه بیابانک در دوره ایلخانی بخشی از خراسان بوده است (شیخ‌الحکمایی و حیدری، ۱۳۹۷: ۵۷۶-۵۷۹). البته امروزه بیابانک بخشی از اصفهان است.

در بین املاکی که ظهیرالدین شاه وقف کرد، سهمی از چند قنات و دو آسیاب آبی وجود دارد. بر اساس وقف‌نامه ظهیرالدین شاه، ۷۱۴ فنجان از آب قنات روستای بیاذق، آسیاب آبی دایر بر آب قنات روستای بیاذق، دو شبانه روز از آب قنات روستای دهنو، یک روز و شب و نصف روز و شب از قنات ایراج (هر روز و شب ۱۲۰ فنجان)، آسیاب آبی روستای ایراج، دو روز و دو شب و نصف یک روز و شب (دو نیم روز) از قنات روستای جرمق و یک روز و شب از قنات مزرعه خنج روستای بیاذق در بیابانک وقف شده است (همان: ۵۷۸-۵۸۲).

۶-۷- کتیبه قنات برزک کاشان

کاشان از شهرهای مهم در دوره ایلخانی بود. در سال ۷۰۳ ه.ق در دوره حکومت غازان سه روستای بیدگل، هراسکان و مختص‌آباد بر دارالسیاده‌ای در شهر کاشان وقف شده است (وقف‌نامه سه دیه در کاشان، ۱۳۳۵: ۱۲۲-۱۳۸)، که نشان از اهمیت این ناحیه می‌باشد. در دوره ایلخانی در شهر برزک در کاشان، اقدامات عمرانی بسیاری صورت گرفت که از جمله آن ساخت دو مسجد در سال ۷۰۵ ه.ق بود که کتیبه‌هایی از آن‌ها باقیمانده است (مشهدی نوش آبادی، ۱۳۹۱: ۳۴، ۳۵).

قنات لالالون در برزک را فردی به نام ابوالقاسم نراقی زید بن ابوالقاسم از بزرگان و علمای کاشان، در ماه محرم سال ۶۹۵ ه.ق یعنی در دوره حکومت غازان، برای آسایش و رفاه عموم حفر کرده است. کتیبه‌ای در مورد حفر این قنات بر روی تخته سنگی در مزرعه لالالون در برزک کاشان برجای مانده است. این کتیبه به خط نسخ به زبان عربی و در سیزده سطر است و بر اساس آن قناتی به اسم قنات قاسم‌آباد توسط ابوالقاسم نراقی زید بن ابوالقاسم حفر شده است. با توجه این که در این کتیبه از بانی قنات با القاب و عناوینی چون «امام عابد زاهد، بزرگ دانشمندان و فاضلان ... مشایخ و محققان پناهگاه ضعیفان و تهیدستان» یاد شده (مشهدی نوش آبادی، ۱۳۹۹: ۴۸، ۵۳-۵۵)، می‌توان گفت او از بزرگان اهل تصوف در کاشان و مناطق مجاور بوده و احتمالاً اقدامات خیر دیگری نیز انجام داده است. البته در متن کتیبه مستقیماً به وقف این قنات اشاره نشده است، ولی با توجه آورده شدن القابی چون «پناهگاه ضعیفان و تهیدستان» و اینکه بیان شده، هدف او از اقدامات خیر همواره برای تقرب به خدا و طلب توبه می‌باشد (همان: ۵۵)، می‌توان گفت به احتمال زیاد هدف از حفر این قنات وقف آن بر عموم مردم بوده است.

نتیجه گیری

پس از تأسیس حکومت ایلخانی، با کوشش افرادی نظیر خواجه نصیرالدین طوسی اوضاع نهاد وقف ساماندهی شد و از ظرفیت آن برای عمران و بازسازی زیرساخت‌ها استفاده شد. شهرسازی و توسعه کشاورزی نیازمند ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی بود، بنابراین از ظرفیت نهاد وقف در این زمینه نیز استفاده شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد، وقف در حوزه آبرسانی در دوره ایلخانی توسط برخی حاکمان و وزیران ایلخانی، مقامات و حاکمان محلی، عرفا و برخی افراد خیر صورت گرفته است. در بین حاکمان ایلخانی غازان و در بین وزیران ایلخانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی بیشترین اقدامات را در زمینه وقف در سیستم‌های آبرسانی انجام داده‌اند.

وقف قنات رایج‌ترین گونه وقف در حوزه آبرسانی در دوره ایلخانی بود که بیشتر در مناطق مرکزی ایران مثل یزد، کرمان و اصفهان صورت گرفته است. در بین املاکی که خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، سید رکن‌الدین یزدی و پسرش سید شمس‌الدین از واقفان بزرگ دوره ایلخانی وقف نمودند، سهام بسیاری از قنات‌ها وجود داشت. با توجه به اینکه درآمد حاصل از قنات‌ها، ابتدا هزینه لای‌روبی و احیاء قنات می‌شد، وقف آن موجب تأمین پایدار آب مورد نیاز برای شرب و کشاورزی گشت. در دوره ایلخانی فرمانروایان حکومت‌های محلی به وقف در حوزه آبرسانی توجه کرده‌اند که نمونه آن اقدامات ترکان خاتون حاکم کرمان است. بنا بر نتایج پژوهش، در دوره ایلخانی یکی از گروه‌های مهم که از ظرفیت نهاد وقف برای ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی بهره برد، عرفا بودند. وقف‌های که عرفایی چون سید امین‌الدین بلیانی و علاءالدوله سمنانی در حوزه آبرسانی انجام دادند، بدون شک سرمشقی برای پیروانشان شد. دو سند کمتر شناخته شده؛ کتیبه وقف قنات برزک کاشان و وقف‌نامه سال ۶۸۷ ه.ق خور و بیابانک، بیانگر استفاده از ظرفیت نهاد وقف در ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی توسط افراد مختلف و چه بسا گمنام جامعه می‌باشد. بنابراین ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی و وقف در حوزه آبرسانی، تلاشی همگانی از سوی افراد و گروه‌های مختلف جامعه در دوره ایلخانی بود.

منابع

۱. آملی، شمس‌الدین محمد بن محمود (۱۳۸۱). نفائس‌الفنون فی عرایس العیون، ج ۲، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران: اسلامیه.
۲. ابن بطوطه (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، ج ۱، چاپ ششم، تهران: آگه.
۳. ابن عثمان، محمود (۱۳۸۰). مفتاح‌الهدایه و مصباح‌العناویه: سیرت‌نامه امین‌الدین بلیانی، تصحیح منوچهر مظفریان، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، نشر آثار.
۴. ارجمندی، وجیهه (۱۳۸۹). بررسی وقف در دوره ایلخانان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۵. افضل‌الدین کرمانی، احمد بن حامد (۱۳۲۶). تاریخ افضل: بدایع‌الزمان فی وقایع کرمان، تصحیح مهدی بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
۶. اکبری، حسن، محمد شریف مراد سلطان، سید محمود میراسکندری و حمیدرضا کرمی (۱۳۹۴). «سازه آبی لور اندیمشک یادگاری به جا مانده از دوران ایلخانی»، مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی باغ نظر، س ۱۲، ش ۳۳، ص ۵۹-۶۸.
۷. ایزدی نیا، زینب (۱۳۹۴). «بررسی مسأله وقف در حکومت آل بویه»، وقف میراث جاویدان، ش ۹۱ و ۹۲، ص ۶۳-۸۰.
۸. بغدادی، بهاء‌الدین محمد بن مؤید (۱۳۸۵). التوسل إلى التوسل، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: اساطیر.
۹. بغدادی، عبدالله بن فتح‌الله، تاریخ الغیائی، نسخه خطی شماره ۱۳۴ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
۱۰. بلیانی، امین‌الدین محمد، وقف‌نامه امین‌الدین محمد بلیانی، اداره کل اوقاف کازرون، آرشیو ۳۰۷.
۱۱. بیانی، شیرین (۱۳۹۳). مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، چاپ دهم، تهران: سمت.

۱۲. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (بی تا). تاریخ بیهقی، تهران: دنیای کتاب.
۱۳. تاریخ شاهی (۲۵۳۵). به اهتمام و تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۱۴. تقوی، عابد و احمد نیک‌گفتار (۱۳۹۲). «تحلیل ساختار معماری آب‌انبار مکشوفه از کاوش‌های باستان‌شناختی شهر تاریخی بلقیس اسفراین در خراسان شمالی»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، س ۴، ش ۱۲، ص ۹-۱۹.
۱۵. پطروشفسکی، ایلیا پاولوویچ (۱۳۴۴). کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، ترجمه کریم کشاورز، ج ۱، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
۱۶. جعفری، جعفر بن محمد بن حسن (۱۳۸۴). تاریخ یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۷. جوینی، علاء‌الدین عطاملک (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای، ج ۳، تصحیح محمد قزوینی، چاپ چهارم، تهران: دنیای کتاب.
۱۸. چراغی، زهره (۱۳۸۸). تحلیل نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره‌ی ایلخانان تا دوران پهلوی اول ۶۷۴-۱۳۲۰ ش/۱۲۹۵-۱۹۴۱ م، پایان‌نامه دکتري، اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۱۹. چراغی، زهره (۱۳۹۱). «وقف قنات (مطالعه موردی: قنات‌های موقوفه سید رکن‌الدین در یزد)»، تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)، س ۲۲، ش ۱۴، ص ۵۱-۶۸.
۲۰. حسن بن علی، المرشد فی الحساب، نسخه خطی شماره ۲۱۵۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۱. حسینی یزدی، سید رکن‌الدین محمد (۱۳۶۵). وقفنامه جامع‌الخیرات، ترجمه سید جعفر غضبان با همکاری سید مکی مکیان و خلیل خجسته، یزد: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان یزد.
۲۲. حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۴۵). تاریخ سمنان، تهران: مؤلف.
۲۳. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۵۵). دستورالوزراء، تصحیح سعید نفیسی، تهران: اقبال.
۲۴. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۲). مآثرالملوک، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: رسا.
۲۵. خوشنودی، عفت و اصغر منتظرالقائم (۱۳۹۳). «بررسی و توضیح جایگاه موقوفات امام علی (ع)»، شیعه‌شناسی، س ۱۲، ش ۴۸، ص ۲۲۷-۲۴۸.
۲۶. خیراندیش، عبدالرسول (۱۳۷۹). «اوقاف قراختایان کرمان (نمونه‌ای از اقدامات وقفی فرمانروایان زن در تاریخ ایران)»، وقف میراث جاویدان، س ۸، ش ۱، ص ۲۵-۳۲.
۲۷. رستگار، محمد حسین (۱۳۹۲). وقف میراث جاویدان: شرح موقوفات آستان مبارک احمد بن موسی شاهچراغ، محمد بن موسی، حسین بن موسی، علی بن حمزه (ع) و دیگر بقاع متبرکه استان فارس، شیراز: آثار ماندگار با همکاری بنیاد فرهنگی مصلی نژاد.
۲۸. رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۲۵۳۶). وقفنامه ربع‌رشیدی، به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.
۲۹. رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۵۸). سوانح‌الافکار رشیدی، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
۳۰. رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۶۲). جامع‌التواریخ، ج ۲، تصحیح بهمن کریمی، تهران: اقبال.
۳۱. رفیعی، امیر تیمور (۱۳۸۶). «تأملی در اندیشه اقتصادی خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی»، پژوهش‌نامه تاریخ، س ۳، ش ۱۰، ص ۴۱-۶۲.
۳۲. شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد (۱۳۸۱). مجمع‌الانساب، ج ۲، تهران: امیرکبیر.

۳۳. شیخ‌الحکمایی، عمادالدین و مریم حیدری (۱۳۹۷). «جغرافیای تاریخی و سیاسی خور و بیابانک بر اساس وقف‌نامه مورخ ۸۷۵ق»، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: بیست و شش گفتار درباره نسخه‌های خطی، دفتر چهاردهم، ص ۵۷۵-۶۱۱.
۳۴. علاءالدوله سمنانی (۱۳۶۴). دیوان کامل اشعار فارسی و عربی، به اهتمام عبدالرفیع حقیقت، تهران: مؤلفان و مترجمان ایران.
۳۵. علاءالدوله سمنانی (۱۳۶۶). چهل مجلس، تحریر امیر اقبالشاه بن سابق سجستانی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات نجیب مایل هروی، تهران: ادیب.
۳۶. علمداری، مینا (۱۳۹۱). تحلیل محتوایی جامع‌الخیرات (وقف‌نامه‌ی سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، یزد: دانشکده علوم انسانی.
۳۷. قانون مدنی زرتشتیان در زمان ساسانیان (۱۳۶۵). گردآوری و ترجمه رستم شهزادی، تهران: انجمن زرتشتیان تهران.
۳۸. قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). تاریخ قم، ترجمه تاج‌الدین حسن عبدالملک قمی، تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، گنجینه مخطوطات اسلامی.
۳۹. کاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد (۱۳۸۴). تاریخ اولجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران: علمی و فرهنگی.
۴۰. کریمیان، فریبا (۱۳۹۳). موقوفات خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، یزد: دانشکده علوم انسانی.
۴۱. لمبتن، آن (۱۳۷۲). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نی.
۴۲. لمبتن، آن و کرک نیوتون (۱۳۸۴). «بررسی موقوفات ایران در قرون ۶ تا ۸ هجری»، ترجمه مجتبی کیانی، وقف میراث جاویدان، ش ۴۹، ص ۷۶-۹۳.
۴۳. مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶). زهت‌القلوب، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.
۴۴. مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). زهت‌القلوب، تصحیح گای لیسترانج، تهران: دنیای کتاب.
۴۵. مشهدی نوش آبادی، محمد (۱۳۹۱). «آثار، اسناد و کتیبه‌های تاریخی بزرگ»، پژوهش‌نامه کاشان، ش ۱، ص ۳۰-۵۳.
۴۶. مشهدی نوش آبادی، محمد (۱۳۹۹). «کتیبه ایلخانی قنات لالالون بزرگ کاشان»، کاشان‌شناسی، دوره ۱۳، ش ۲، ص ۴۵-۶۴.
۴۷. معین، محمد (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی معین. ج ۲. تهران: آدنا.
۴۸. منشی کرمانی، ناصرالدین (۱۳۶۲). سمط‌العلی للحضرة العلیا، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: اساطیر.
۴۹. مهدی‌زاده، بهزاد (۱۳۹۲). «بررسی جایگاه وقف در شکل‌یابی بافت شهری و فضاهای معماری عصر ایلخانان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
۵۰. نرشخی، محمد بن جعفر (۱۳۶۳). تاریخ بخارا، ترجمه احمد بن محمد قباوی، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران: توس.
۵۱. وصاف شیرازی، فضل‌الله بن عبدالله (۱۲۶۹ق). تاریخ وصاف‌الحضرة، بمبئی: بی نا.
۵۲. وقف‌نامه سه دیه درکاشان (۱۳۳۵). فرهنگ ایران زمین، به کوشش ایرج افشار، ش ۴، ص ۱۲۲-۱۳۸.
۵۳. یزدی، مسعود، محمد رسول آهنگران و حسین رجیبی (۱۴۰۱). «مصارف وقف در عصر ایلخانان با توجه به اوضاع و احوال مذهبی»، پژوهش‌نامه امامیه، س ۸، ش ۱۵، ص ۱۸۶-۲۰۸.

References

1. Afzal al-Din Kermani A. Tharikh Afzal: Badaye al-Zaman fi Vaqaye Kermam. Corrected by Bayani M. Tehran: Tehran University. 1947.p. 10.[Persian]
2. Akbari H, Moradsoltan M, Mireskandari SM, Karami H. Loor Andimeshk Aquatic Structure: A Heritage from Ilkhani Period. Bagh Nazar.2015; 12(33): 59-68. [Persian]
3. Alamdari, M. Content Analysis of Jame-Alkhyrat (Seyyed Rokn al-Din and Seyyed Shams al-Din's Endowment Deed). Master Thesis .Yazd: Yazd University; 2012. [Persian]
4. Ala al-Doleh Semnani. Divan. Attempted by Haqiqat A. Tehran: Moalefan va Motarjeman Iran; 1985. p. 404,405. [Persian]
5. Ala al-Doleh Semnani. Chehel Majles. collected by Sabeq Sejestani A. Corrected by Mayel Heravi N. Tehran: Adib; 1987.p. 200,201. [Persian]
6. Amoli SM. Nafaes al-Fonon va Arayes al-Oyun. Corrected by Sharani A. Vol.2. Tehran: Islamiyeh; 2002. P.256-258. [Persian]
7. Arjmandi V. An investigation toward the situation of endowment in the era of Ilkhanian. Master Thesis. Tehran: Institute Humanities and Cultural Studies; 2010. [Persian]
8. Baghdadi A. al-Tarikh al-Gheyasi. (manuscript). No.134. Tehran: Ketabkhaneh Markazi va Markaz Asnad Daneshgah Tehran; no date.p. 202. [Arabic]
9. Baghdadi AB. al-Tavassoul ela al-Tarassoul. Corrected by Bahmanyar A. Tehran: Asateir; 2007.p. 51-54,61, 71-74,85-87,108,117. [Persian]
10. Balyani A. Waqfnameh Amin-al-Din Balyani. Kazeron: general Directorate of Endowments. Archive 307; no date. [Persian]
11. Bayani S. Mogholan va Hokomat Ilkhani dar Iran. 10th edition. Tehran: Samt; 2014. P.168,169. [Persian]
12. Beihaqi AM. Tarikh Beihaqi. Tehran: Donyaiketab; no date.p. 712,713. [Persian]
13. Cheraghi Z. The role of Qanat in the historical life of Yazd from Ilkhanid dynasty till Pahlavi I era 1295-1941; a critical study. Ph.D. Thesis. Isfahan: University Isfahan; 2009.[Persian]
14. Cheraghi Z. Waqf Qanat (Case Study: Seyyed Rokn Al-din Endowment Aqueducts in Yazd). History of Islam and Iran. 2012; 22(14): p. 51-68. [Persian]
15. Ezedi Nia Z. Barasi Masaleh Waqf dar Hokomat al-Boyeh. Waqf Mirath Javidan. 2006; No. 93 , 94. p. 63-80. [Persian]
16. Haqiqat H. Tarikh Semnan. Tehran: Moalef; 1966. p. 25, 26. [Persian]
17. Hasan ebn Ali. al-Morshed fi al-Hesab.(manuscript). No .2154. Tehran:Ketabkhaneh Majles Shoraye Eslami; no date.p.292-299. [Persian]
18. Hosseini Yazdi SR. Waqfnameh Jame al-Khyrat. Translated by Ghazban J and in collaboration Makyan M and Khojasteh KH. Yazd: Edareh Kole Haj va Oqaf va Omor Khiriyeh Ostan; 1986.p. 7-220. [Persian]
19. Ibn Battuteh. Safarnameh. Vol. 1 .Translated by Movahed M. Tehran: Agahe; 1997. p. 170. [Persian].
20. Ibn othmam M. Meftah al-Hedayat va Mesbah al-Enayat: Siratnameh Seyyed Amin al-Din Balyani. Corrected by Mozafariyan M. Tehran: Farhangestan Zaban va Adab Farsi, Nashr Athar; 2001.p.103, 111-113,210-220. [Persian]
21. Jafari J. Tarikh Yazd. Attempted by Afshar I. Tehran: Elmi va Farhangi; 2005. P.106-109. [Persian]
22. Jovieyni A. Tarihk Jahangosha. Corrected by Qazvini M. Vol. 3.Tehran: Donyaiketab; 2006.p. 105. [Persian]

23. Karimiyan F. The Endowment of Khajeh Rashid al-Din Fazlallah Hamedani. Master Thesis. Yazd: Yazd University; 2014. [Persian]
24. Kashani A. Tarikh Oljayeto. Attempted by Hambali A. Tehran: Eelmi va Farhangi; 2005.p. 45,46, 238. [Persian]
25. Khandmir G. Dastor al-Vozarah. Corrected by Nafisi S. Tehran: Eqbal; 1976.p.267, 268, 279, 281,294. [Persian]
- 26.Khandmir G. Maaser al-Molok. Corrected by Mohaddeth M. Tehran: Rasa; 1993.p.156,157,161. [Persian]
27. Khirandish A. Ouqaf Qara-Khataiyan Kerman (Nemonehe az Aqdamat Waqfi Farmanravayan Zan dar Tharikh Iran). Waqf Mirath Javidan. 2000; 1(1): p.25-32. [Persian]
28. khoshnodi A, Montazer Al-Qaem A. Baresi va Tozieh jaigah Moqofat Imam Ali (A). Shi'a Studies.2014; 12(48): 227-248. [Persian]
29. Lambton A. Tadavom va Tahavvol dar Tharikh Miyaneh Iran. Translated by Azhand Y. Tehran : Nei ; 1993.p.162,163,166. [Persian]
- 30.Lambton A. Niyotoon K. Baresi Moqofat Iran dar Qoron shesh va Hasht Hejri. Translated by Kiyani M. Waqf Mirath Javidan. 2005: No.49. p.76-93. [Persian]
31. Mashhadi Noushabadi M. Barzok historical works, documents and inscriptions. Kashan Research Journal; 2012 .No.1. p.30-53. [Persian]
32. Mashhadi Noushabadi M. Ilkhani inscription of Lavalun Aqueduct in Barzok, Kashan. Kashanshenasi. 2020;13(2): 45-64. [Persian]
- 33.Mehdzadeh B. An Archaeological investigation on the role of dedication (Waqf) on the general structure of Ilkhanind Cities. Master Thesis. Tehran: Tehran University; 2013. [Persian]
34. Moein M. Farhang Farsi. Tehran: Adena; 2002. Vol. 2.p. ۲۰۶۳. [Persian]
35. Monshi Kermani N. Samt al-Aela Lelhazreh al-Oliya. Corrected by Eqbal Ashtiyani A. Tehran: Asatir; 1983.p. ۹,57. [Persian]
36. Mostofi H. Nuzhat al-Qulub. Attempted by Dabirsiyaqi M.Tehran:Ketabkhaneh Tahori; 1957.p.57,67,104,128. [Persian]
37. Mostofi H. Nuzhat al-Qulub. Corrected by Listerang G. Tehran: Donyaiketab; 1983.p.87,128, 221. [Persian]
38. Narshakhi M. Tharikh Bokhara.Translated by Qabavi A. Corrected by Modares Razavi MT. Tehran: Tous; 1984; p.21,22,36,39,40. [Persian]
39. Petroshefski A. Keshavarzi va Monasebat Arzi dar Iran Ahd Moghol. Translated by Keshavarz K. Vol.1. Tehran: Moaseseh Motaleat va Tahqiqat Ejtamei; 1965. [Persian]
- 40.Qanoom Madani Zartoshtiyān dar Zaman Sasaniyan. Compiled and Translated by Shahzadi R. Tehran: Anjoman Zartoshtiyān.1986; p. 68-71. [Persian]
41. Qomi H. Tarikh Qom. Translated by Abdolmalek Qomi T. Research by Ansari Qomi MR. Qom: Ketabkhaneh Ayatollah al-Ozma Marashi Najafi. 2006; p.126 -142. [Persian]
42. Rafiei A. Reflections on the economic thought of khajeh Rashid al-Din Fazlullah Hamedani. History Research. 2007; 3(10): 41-62. [Persian]
43. Rashid al-Din Fazlullah Hamedani. Waqf Nameh Rabe Rashidi. Attempted by Minavi M and Afshar I. Tehran: Anjomam Asar Meli; 1977. p. 44-118,155,204-215, 255-281. [Persian]
44. Rashid al-Din Fazlullah Hamedani. Savaneh al-Afkar Rashidi. Attempted by DaneshPazhouh MT. Tehran: Tehran University; 1997.p. 88,113,114,143-145,152-165,222-225,240-242. [Persian]

45. Rashid al-Din Fazlullah Hamedani. Ghameo al-Tavarikh. Corrected by Karimi B. Vol. 2.Tehran: Eqbal; 1983.p. 822,823,951,952,984,985,993,994,1086,1103-1108. [Persian]
46. Rastegar MS. Waqf Mirath Javidan: Sharh Moqofat Astan Mobark Ahmad ben Mosa Shacheragh,Mohammad ben Mosa, Hossein ben Mosa, Ali ben Hamzeh va digar Boqae Motabareke Ostan Fars. Shiraz: Athar Mandegar and in collaboration Bonyad Farhangi Mosallanezhad; 2013.p. ۱۶۰-۱۷۱. [Persian]
47. Shabankarehei M. Majmae al-Ansab. Vol.2.Tehran: Amirkabir; 2002 .p.268, 269. [Persian]
- 48.Sheykh al-Hokamaii E. Heidari M. Historical and political geography of khor and Biyabank based on the endowment dated 687 AH. Nashryeh Ketankhaneh Markazi Daneshgah Tehran. 2018; Vol.14.p.575-611. [Persian]
49. Tagavi A, Nikgoftar A. Analysis of the architectural structure of the reservoir discovered from the archaeological excavations of the historical city of Belqis Esfarayen in North Khorasan. Greater Khorasan. 2013; 4(12): 9-19. [Persian]
50. Tarikh Shahi. Corrected by Bastani Parizi MA. Tehran: Bonyad Farhang Iran; 1976.p.108,109,122,177-180, 225,244,246,307,331,332. [Persian]
51. Waqf seh Diheh dar Kashan. Farhang Iran Zamin. Corrected by Afshar I. 1956; No.4. p. 122-138. [Persian]
52. Wasaf Shirazi F. Tarikh Vasaf al-Hazareh. Bambaiei: no publisher; 1852.p. 51,59,110, 266,284,457,472,505,508, 624-626. [Persian]
53. Yazdi M, Ahangaran MR, Rajabi H. Uses of Endowed Property in the Ilkhanate Era according to Religious Circumstances. Imamiyeh. 2022; 8(15): 186-208. [Persian]